



# Osmanlı'da Unutulmuş Bir Ağrı Bilimi Risalesinde Geleneksel Tedaviler Üzerine Notlar

## Notes On Traditional Treatments in a Forgotten Ottoman Toxicology Booklet

**Merve Yorulmaz Kahve\***

### Öz

Osmanlı coğrafyasında 13. yüzyıldan itibaren kendi yazılı ürünlerini vermeye başlayan Türk tıbbı, 17 ve 18. yüzyılda yönünü Batı'ya dönmüş bununla birlikte çok daha çeşitli ve zengin eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu süreçte halk hekimliği çevresinde özellikle gelenek ve inanç etrafında ortaya çıkmış tedavi yöntemleri kullanılmıştır. Bahsi geçen sürecin risaleler vasıtasıyla kolaylıkla takip edilebildiğini söylemek mümkündür. Bu alanda yazılan risalelerin genellikle tedavi yöntemleri ve hastalıkların şifalarından bahsetmelerinin yanında zehirlenmelere karşı kullanılan panzehirler üzerine yazılanları da mevcuttur. Sınırlı sayıda da olsa bu eserler üzerine yapılmış çalışmalar olmakla birlikte bu çalışmada çeviri yazıya aktarılan ve incelenen eser üzerine yapılmış bir çalışmaya ulaşılamamış olması,

Geliş tarihi (Received): 25-07-2023 Kabul tarihi (Accepted): 19-01-2024

\* Dr. Öğr. Gör., Manisa Celâl Bayar Üniversitesi Türk Dili Bölümü. Manisa-Türkiye - Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. Türkistan-Kazakistan / Lecturer. Dr., Manisa Celâl Bayar University Department of Turkish Language, Manisa-Türkiye-Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan. merveeyorulmaz@hotmail.com. ORCID ID: 0000-0001-6818-5759

çalışmanın vücuda getirilmesine vesile olmuştur. Bu çalışmada T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi Koleksiyonu'nda B024242/01 numarada "Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir" adıyla kayıtlı el yazması eser esas alınmıştır. Her ne kadar kütüphane kayıtlarında "Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir" adıyla kayıtlı ise de müellif eserin başında "Derbeyân-ı cevher" adını kullanmayı tercih etmiş fakat hemen devamında "Ammâ ba'd; risâle-i 'amelî olan pânzehiri havâşşı beyânındadır." açıklamasını eklemiştir. Bu çalışmada eserde bahsi geçen panzehrin -ki bunun hangi cevher olduğu ilgili yazma eserde açıkça beyan edilmemiştir- yirmi üç şifası tasnif edilmiş, tedavilerde kullanılan adbilim unsurları (hayvan adları, bitki adları vb.) Türk dilinin söz varlığına katkıları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

**Anahtar sözcükler:** *risale, ağı bilim, panzehir, Osmanlı, gelenek*

### Abstarct

From the 13th century onwards, Turkish medicine in the Ottoman geography began producing its own written works. In the 17th and 18th centuries, it turned its focus towards the West, resulting in a more diverse and rich body of literature. During this period, treatment methods rooted in tradition and belief, particularly around folk medicine, were employed. It can be said that the developments of this period are easily traceable through treatises. These writings often discuss treatment methods and cures for diseases, as well as antidotes used against poisonings. Although there have been some limited studies on these works, the absence of a study specifically on the translated and examined manuscript in this research prompted its initiation. This paper is based on a manuscript registered under the name "Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir" in the Collection of Mustafa Hakkı Yeşil Library of Kütahya Municipality, Türkiye (Catalog number: B024242/01). Although the library records list it as "Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir," the author prefers the name "Derbeyân-ı cevher" at the beginning of the work. However, he immediately adds, "Ammâ ba'd; risâle-i 'amelî olan pânzehiri havâşşı beyânındadır." In this paper, the manuscript's mentioned antidote-whose specific substance is not explicitly stated in the relevant manuscript-is classified into twenty-three remedies. The linguistic elements used in treatments, such as animal and plant names, are evaluated within the framework of contributions to the Turkish language's lexicon.

**Keywords:** *risale, toxin science, antidote, Ottoman Empire, custom*

### Extended summary

1. Introduction and Research Questions & Purpose: Although the treatise written in the Ottoman Geography on the science of poison, which is called "toxicology" in modern medicine today, are restricted, almost all of the treatises called "cevharname" the recovering of precious or semi-precious stones and the methods of using them in the cure of diverse illnesses were described. The difference of the manuscript treatise that is the subject of this study from its counterparts is that it is because the author uses the title "Derbeyân-ı cevher" at

the beginning of the work although it is recorded with the name “Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir” in the Collection of T.C. Mustafa Hakkı Yeşil Library of Kütahya Municipality under the number of B024242/01. Even though it is not clearly indicated which precious or semi-precious stone the ore mentioned here is, the most important feature of this ore is its capability of being used as an antidote. Another reason for the reference of the given treatise to the study is that in spite of the fact that studies have been conducted by some researchers on different copies of the work, the existence of this copy have not been informed. As a result of the discovery and examination of this copy, the number of copies which are known to belong to the work has increased from fifteen to sixteen copies.

2. Literature Review: While consisting of this analysis, the studies on other copies of the work have been detected first of all. As a consequence of the literature search, Meryem ARSLAN’s (2019) works titled “Risāle Fī Ḥavāşşı Pānzehr-i Kenān” and Mahmut AK’s (2004) works titled “Leke-Name ve Panzehir Risalesi” have been identified. The difference of the study from the mentioned copies is that it is based on a new and not be previously seen, not be read and examined copy, in addition, some phonetic and semantic determinations are included in it. During the study, the studies written on “cevharname” have been scanned and quotes have been made from the explanation sections of the base about the use of precious ores as antidotes.

3. In a work which is called Methodology: “Notes on Traditional Treatments in a Toxicology Booklet Forgotten in Ottoman Time”, “Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir”, *Derbeyān-ı cevher* named by its author, is a manuscript treatise with a total of 8 leaves and a number of lines ranging from 12 to 14, was first transcribed in. Later, the text has been simplified. Classifications and examinations were made on the simplified text.

4. As a result of this study, the following results have been reached that will contribute to the field and attract attention: In the text written without movement, the spelling of some words is characteristically repeated in the same way. For example in the writing of “kendüde”, pronoun “n” hasn’t been used. The word of “nice” has been written in all examples with the consonant of “c”. Verbal adverb “-ip” is regularly written with rounded vowel /b/.

Also, as an unusual situation, the risale did not start with basmala and prayer, and again, it did not end with prayer. What is mentioned in the text is “... bu deñlü ḥaķī r ibn-i Ken‘ān şerḥ itmışim...” the phrase is thought to indicate the author. It is stated in the text that the antidote reaches the name of Allah “Vedūd”. The name Vedūd is associated with the word to love and it is an esma-i husna that describes how Allah loves his servants who do good deeds and how Allah is loved by them very much. The author used the word “temmet” instead of “it’s over” at the end of the text. This word should not be accidental, because it is known as an expression that tells about the completion of the work, especially at the end of written works. The text contains the names of diseases that begin to be forgotten in the medical literature today. For example, “Kırkayak, Tatar kurdu, şirpençe”. It is noteworthy that the text has a rich verbal presence. Arabic equivalent words are often preferred instead of Turkish words. Turkish and Arabic combined verbs such as “zarbeyle-, sahk et-” are also

used in the setting of Arabic and Turkish. Names of measures such as “kırat, dirham, pare” are also included in the rich vocabulary of the text. In the text, fiqh terms such as “pileki, kulek” and “mazmaza” are used for the names of tools and equipment that have not been remembered anymore in the measured language, continue to be used today. The work that is the subject of this study provides valuable information for many branches of science in terms of vocabulary. However, the copies that have been the subject of the studies mentioned earlier and the information that will be obtained as a result of the critical text that will be created by reading all the copies that have not yet been examined will reveal more clearly on which date and by whom the work was written. In addition, the copy examined in this study is important from the point of view of Turkology due to the fact that it is both a copy that has not been read before and that has been newfound.

## Giriş

Bir milletin geçmişten geleceğe aktırdığı somut ve soyut mirasın toplamı olan kültür içerisinde çok önemli bir yer tutan gelenek, o milletin alışkanlık ve karakterini yansıtır. Pek çok bilim dalının da gelenekten beslendiğini söylemek mümkündür. Bunlardan biri de -Antik Dönem’den günümüze- tıptır. Türk tıbbına bakıldığında özellikle İslamiyet Öncesi Dönem’de inanç sistemi ve halk hekimliği etrafında geliştiği görülmektedir. İslamiyet’in kabulü ve sonrasında Osmanlı tıbbına bakıldığında ise “Osmanlı tıbbı, tıbbi problemlerin çözümünü İslam tıbbında aramış, Rönesans sonrası Avrupa’da gerçekleşen büyük tıbbi gelişmeleri başlangıçta uzaktan da olsa takip etmeye çalışmış, daha sonra tıbbi eserlerin tercümeleriyle tanışmış, zamanla bunları benimseyip İslam tıp geleneğinden Batı tıbbına yönelmiştir” (Bayat, 2016: 295-296). Öte yandan Osmanlı’da hem mesleki hem de folklorik tıbbın varlığını göz ardı etmemek gerekir (Murphey, 1998: 265). Osmanlı halkının bitkilerden, taşlardan hatta hayvanlardan elde ettikleri ilaçları kullanarak tedavi yöntemleri oluşturdukları döneme ait metinlerde açıkça takip edilebilmektedir. Bu metinler arasında en fazla çeşitlilik gösteren türlerden biri risalelerdir. Arapça bir sözcük olan risale, göndermek anlamıyla ilişkili olarak “elçilik” sözcüğüne karşılık kullanılmaktayken zamanla bu kullanım genişlemiş ve küçük kitap, kitapçık anlamı da ortaya çıkmıştır (Er, 2008: 112). Bağımsız veya bir eserin arkasında yer alan risaleler, çeşitli konularda yazılmış kısa fakat yoğun eserlerdir. Osmanlı’da özellikle XVII. yüzyıldan itibaren tıp metinleri ve risalelerinin çeşitlenmeye başladığı görülmektedir. Bu çalışma da XVII. yüzyılda yazıldığı düşünülen “Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir” adıyla kayıtlı bir tıp risalesi hakkındadır. T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi Koleksiyonu’nda B024242/01 numarada “Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir” adıyla kayıtlı el yazması eserin müellifi ve yazılış tarihi hakkında kütüphane kayıtlarında bilgi bulunmamaktadır. Fakat metin içinde verilen örnek olayın tarihi ve yine metinde kullanılan kişi adından hareketle XVII. yüzyılda Kenan namlı biri tarafından yazılmış olması muhtemeldir. Literatür taraması neticesinde Meryem ARSLAN’ın (2019) “Risāle Fī Ḥavāṣṣī Pānzehr-i Kenān” ve Mahmut AK’ın (2004) “Leke-Name ve Panzehir Risalesi” başlıklı çalışmaları tespit edilmiştir. Yazarların çalışmalarında kullandıkları metinler benzer içerikte olmakla birlikte farklı nüshalardır. Bu çalışmaya konu olan risalenin bahsi geçen çalışmalarda kullanılan risalelerin farklı ve yeni bir nüshası olma ihtimalinin yanı sıra

bahsi geçen müellifi öykünen bir yazıcıya ait olma ihtimali de düşünülebilir. “Risāle Fī Ḥavāṣṣī Pānzeh-r-i Kenān” adlı çalışmada yazmanın mevcut nüshalarının sayısı 15 olarak belirtilmiştir. Bu sayıya çalışmamıza konu olan nüshanın da eklenmesi durumunda sayı 16’ya ulaşacaktır.

Bu çalışmada kullanılan “Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir” adlı risale içerik olarak bir panzehir risalesidir. Farsça bir sözcük olan panzehir Güncel Türkçe Sözlük’te “Zehrin etkisini ortadan kaldırabilme özelliği olan madde, antidot.” (“Güncel Türkçe Sözlük”, 2023) açıklamasıyla verilmiştir. Bugün modern tıpta “toksikoloji” ağı bilimi olarak bilinen, “zehirle, onların organizmaya olan etkileriyle ve zehirlerin belirlenmesiyle uğraşan bilim dalı” (“Güncel Türkçe Sözlük”, 2023) ki bu çalışmada “zehir bilimi” karşılığında “ağı bilimi” ifadesi kullanılmıştır, zehir ve zehrin canlıya etkisini araştırmaktadır. Ağı biliminin ilk tedavi örneklerinin panzehir risalelerinde görüldüğünü söylemek çok da yanlış olmayacaktır<sup>1</sup>. Antik Dönem’den günümüze uzanan tarihî süreçte özellikle erk sahipleri ve devamında da halk; zehirlenmeler karşısında çeşitli tedbirler almış, tedavi yöntemleri geliştirmiştir.

Risale müellif tarafından “Derbeyān-ı cevher” şeklinde başlıklandırılmış fakat devamında “pānzehiri ḥavāṣṣ” denerek bir panzehir risalesi olduğu açıklanmıştır. Eser toplam 8 varak olup satır sayısı 12 ila 14 arasında değişmektedir. Eser 180x125, 130x60 mm boyutlarındadır. Yazı stili sarı renkli kâğıda siyah mürekkep ile güzel yazılmış bir nesihdir. Sayfalarda biçimsizleşme yoktur. Eser boyunca yer yer sözcüklerin altı kırmızı mürekkep ile çizilmiştir. Harekesiz yazılmış metinde bazı sözcüklerin yazımı karakteristik olarak aynı biçimde tekrar edilmiştir. Zamir n’si "kendüde" sözcüğünün yazımında kullanılmamıştır. “nice” sözcüğü tüm örneklerde /c/ ünsüzü ile yazılmıştır. -Ip zarf fiil eki düzenli olarak yuvarlak ünlü ve /b/ ile yazılmıştır. Bununla birlikte gerek eserin müellifi gerekse yazım tarihine ait kesin bilgiler eserde ve kütüphane kayıtlarında mevcut olmamakla birlikte eserin içinde geçen “...faḳī r Ken ‘ānī ḥazreti...” ve “...bu deñlü ḥaḳī r ibn-i Ken ‘ān...” ifadelerinden hareketle müellifin Sultan I. Ahmed Devri’nde yaşamış Kenan-ı Mısrī olma ihtimali akla gelse de bu durum şüphelidir. Benzer bir durum eserin yazılış tarihi ile ilgili de söz konusudur. Eserde yılan sokmasına dair bir olay anlatılırken “...Biñ altmış yedi senesi māh-ı Şa ‘bānīñ on birinci gün...” ifadesine yer verilmiştir. Bu tarih miladî 25 Mayıs 1657’ye denk gelmekte bu da 17. yüzyıla tarihlenmektedir. Hayatın doğal akışına göre eserin bu olaydan sonra kaleme alınmış olması zorunluluğundan hareketle tam bir tarih vermek mümkün olmamakla birlikte 17. yüzyılda yazılmış olma ihtimali yüksektir. Ayrıca yazar; eserin vücuda gelmesi için yirmi yedi sene riyazet ettiğinden, ilim tahsil ettiğinden bahsetmiştir. Ayrıca alışlagelmişin dışında bir durum olarak risale besmele ve dua ile başlamamıştır ve yine aynı şekilde de dua ile bitirilmemiştir.

### 1. Panzehrin şifaları

Eserde panzehrin yirmi üç şifası bulunduğu yazılmıştır. Bu şifalar tek tek izah edilmiştir. Bunlardan sonra müstakil olarak bir tarif verilerek metin bitirilmiştir.

#### 1. 1. İshal veya kabızlık

Bir kimsenin ishali galip ise o kimseyi kabız eder; eğer harareti galip ise o kimseyi ishal eder. Şimdi hikmet bunda şöyledir ki ishal olan istimal ile kabız olur. Kabız olan istimal ile

ishal olur. Ve bütün hastalıklara ilaçtır, gözden kaçırılmasın. Şartlarıyla istimal olunduktan sonra çok faydalara müşahede olunur. Lakin zararlı olan yemeklerden perhiz etmeliler ve her hastalığa bunu istimal etmeliler. Beyan edelim: Perhiz şöyle olur ki ekşi ve tuzlu şeylerden sakınsınlar. Buna riayet etmek şarttır. Bir kimse bu eserden veya başka şeyden ishal olsa, bu cevherden bir kırat döver ve bir miktar tuzsuz ekmek içi ucunda yoğurup hap yapar. Her bir haftada bir kırat cevher olmalı. Aç karnına günde birini istimal ederler. Kabız ishale döner ve ishal kabız döner. Yedikten sonra üzerine bir miktar şeker şerbeti içer, hepsi defolur<sup>2</sup>.

### **1. 2. Yılan ve akrep sokması**

Bir kimseyi yılan soktu ve o kişi o dakikada tulum gibi oldu. Bu hakire haber verdiler. Bu hakir bu cevherden iki kırat (0,20 gram) döverek o kişiye su ile içirdi. O saat ağzından, burnundan çokça su akıp kustu. Sonrasında bir kırat daha döverek yılanın ısırıldığı mahalle, şiş olan yerlere, göğsüne ve koltuklarına sürdüm. Allah'ın izniyle şifa buldu. Bir iki günden sonra o yılanı tuttular bu hakire haber verdiler. Bu hakir dahi tecrübe için bu cevherden bir kırat döverek yılanın ağzına koydum. O saat şişip helak oldu.

Bir kimseyi yılan ya da akrep ısırma<sup>3</sup>, bileğine sürüp yılanın ısırıldığı yere iki kırat ve akrebin ısırıldığı yere bir kırat bileğine sürüp yahut döverek şeker şerbeti ile içirsinler<sup>4</sup>. Bir miktar daha döverek yılanın ısırıldığı yerlere ve şiş yerlere sürerseler defolur<sup>5</sup>.

### **1. 3. Tüm hastalıkların defi**

Zikrolunan cevherden bir dirhem alıp, bir dirhem tuzsuz ekmek içi ki yumuşak olsun, avuç içinde su ile hamur gibi yoğur. Sonrasında bir dirhem dövülerek alınmış cevheri katıp o hamur ile yoğur. Sonrasında elli tane hap yaparsınız. Bir dirhem un altı hap olur. Ziyade ve eksik olmasın. Bu hesap üzerine lazım olduğunda haplar dizip külekte (tahtadan kulplu kap) kurutup, ihtiyaç anında istimal edin.

### **1. 4. Sıtma tutması**

Bir insanı sıtma tutsa, bu cevherden taşı bileğine sürse ki bu taş bir iki buğday ağırlığı kadar olsa ve bileğinin ucunu fincan içine tutup nüzul eden suyu fincanın içine akıtsa. O suyu sıtma tutan kişiye içiresin. O dakika istifra eder, Allah'ın izniyle defolur.

### **1. 5. Vücutta hararet ve ateş**

Bir kimsenin bedeninde hararet olsa, iki buğday ağırlığı kadar taşı bileğine sürüp suyunu içirsinler. Ve bir miktarını o zahirde olan yerlere sürsünler. Batında, zahirde olanı defeder. Bir insan ciğerinde hararet olsa alameti ellerinin içi ve tabanının altı ateş gibi yanar. Bu cevherden izah edildiği şekilde bileğine sürüp suyunu elinin içine ve tabanının altına sürsünler. Allah'ın izniyle harareti kaldırır.

### **1. 6. Tatar kurdu**

Bir insan Tatar kurdu olsa veya onu sancı tutsa, bu cevherden bir kırat bileğine sürüp bir fincan şeker şerbeti yahut bir fincan sıcak su ile içirsinler ancak belini bir peştamal ile sıkıca bağlamaya dikkat etsinler. Sonrasında istifra eder, hepsi defolur.

### **1. 7. Kan çıbanı**

Kan çıbanının yirmi gün müddeti vardır geçtikten sonra bu cevherden bir kırat muhak-

kak usulü üzere ezip başlangıçta kan çıbanının üzerini bir parça bez ile ovarlar kızarıncaya kadar. Sonrasında üzerine bu cevherden süreler ancak acısına tahammül etmeliler. Lakin zikrolunan haplardan aç karnına bir tane istimal eder. Sonrasında kan çıbanının yerine merhem ile deva ederler.

### **1. 8. Sifilis (Frengi/Yenirce)**

Bir insan sifilis olsa, bu cevherden bir kırat tuzsuz ekmeğe içi ile avucunda sağlam yoğurup hapları yaparsın. On altı tane hap yaparsın. Her bir hafta bir kırat cevher olsun. Her biri nohut kadar olsun ve her sabah bir tane aç karnına istimal edilsin. Üç günden sonra mülayim şerbeti verir ve gövdesinde olan yaralara suyundan sürer. Tamamen halas olur.

### **1. 9. Ağız yaraları**

Bir kimsenin ağzında ve dişleri dibinde yaralar olup ağrımaya başlasa ya da ağzında ağrılar olsa bu cevherden ağzında tutsa ağrı defolur.

### **1. 10. Görme bozuklukları**

Bir kimsenin nazarı zayıf olsa hayalet gibi görür hâldeyse bu cevherden diliyle ıslayıp gözüne çeker sonra gözlerini kapatır ki hava almasın. Ondan sonra gözlerinin kapaklarını sık sık açıp kapar. O zaman gözlerinden ve burnundan acı sular akar, gözleri aydın olur.

### **1. 11. Gözü et bürümesi**

Bir kimsenin gözlerini et bürüse, kızıl kızıl olsa bu cevherden bir kırat döverek iki kırat süzölmüş safi olmuş kavurma ile karıştırıp sağlamca dövdükten sonra gözlerinin kapaklarını açıp o etin üzerine hafif ekler lakin damağa düşecek kadar çok ekmesinler. Anlatılan ölçü üzere iki günde bir kere ekeler amma tuzlu ve acı nesnelere perhiz yaparlar neticede defolur.

### **1. 12. Kuru öksürük**

Bu cevher kuru öksürüğü defeder. Müşahede olunmuştur.

### **1. 13. Sarılık**

Sarılık için bir kırat açıklandığı şekilde bileğe sürüp, içine şeker şerbeti katıp o şerbeti ağzında tutarak mazmaza yapar. Ancak bunu kış günleri uyuma vaktinde ve yaz günleri sabah vaktinin evvelinde yapar. Suyundan başına ise yattığı vakitte sürmeliler. Ve zikrolunan haplardan kullanıp yatar Allah'ın izniyle defolur.

### **1. 14. Sakal veya saçta kırkayak (Kasık biti)**

Bir kimsenin saçında ve sakalında kırkayak (kasık biti) olsa, bu cevherden pilekide su ile ezip suyundan saçına sakalına sürer, kuruyup defolur.

### **1. 15. Sarhoşluk**

Bileğe sürüp bir sarhoşa içirseler o saat uyanır.

### **1. 16. Bağışıklık kuvvetlendirme**

Bağışıklığı düşük olan kimse yatacağı vakitte zikrolunan haplardan bir tane yese yatsa, sabah dört dirhem turp ve yarım dirhem akakir şekeri döküp bal ile aç karnına yese zayıf vücuttan halas olur.

### 1. 17. Göğüste balgam

Bir kimsenin göğüs kısmında balgam olup göğsü taş gibi olsa bu cevherden bir kırat bileği üzerine sürüp bir fincan şeker şerbeti ile içeler, istifra edip halas olur. Bu panzehir Allah'ın isimlerinden Vedûd ismine mazhar düşmüştür ve çelebî (zarif) kalbi halis eder.

### 1. 18. Heybetli görünüş

Bir kimsenin bu cevheri heybetli olma niyetine kullansa halk gözüne heybetli görünür. Yüce ve düşük yanında muradı hasıl olur.

### 1. 19. İstihareye yatma

Bir kimse istihare için bunu başı altına koyup yatsa muradı her ne ise görünür ve ona söylenir. O gece görmez ise ikinci gece görür lakin her istiharede bu duayı okumalı: “Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla... O'nun vaadi hakıtır ve Sûra üflendiği zaman hüküm O'nundur. Gaybın şehadet âleminin (dünya ve ahiretin) ilmini bilir ve O, her şeyi hikmetle yapar ve her şeyden hakkıyla haberdardır”.

### 1. 20. Korkulu rüya görme

Bu cevherden pazısına bağlasa bütün kargaşadan halas olur ve hiç korkulu rüya görmez.

### 1. 21. Hayalet görme

Bir kimse hayalet görse, bu cevheri beraber yanında götürse hayalet görmez.

### 1. 22. Şifa umma

Bir kimse bu cevherden hisse isterse bilsin ki bunun çok daha fazla özelliği vardır ki bu denli hakir Kenan oğlu şerh etmişim. Benden gayrı hususiyetlerinden arifler haberdar olduklarını fikir edip şerh etmesine öncü ve vazifeli olsunlar. Şimdi temiz ruhlardan istersek fetih olur, açılır.

### 1. 23. Rüzgâr çarpması

Bir kimseyi sam yeli vursa, bu cevherden iki kırat ezip içirseler defolur. Ve dahi sam yelinden aklına hafiflik gelse anlatıldığı üzere şeker şerbetine koyup içse defolur Allah'ın izniyle.

### 2. Sümüklü böcek şifası

Sümüklü böceği sirke içinde yirmi dört saat ıslatıp sonrasında çıkarıp kabuğunu attıktan sonra içini yakarlar. Sonrasında külünü alıp üç parçaya ayırırlar. İki kısmını sıtma tutana içirirler. Lakin evvela şerbet verip yahut istifra edip sonrasında mezkûr ilacı içsinler, üzerlerini örtüp terlesinler. Eğer defolmaz ise bir iki defa tekrar etsinler, defolur.



## Sonuç

Bu çalışmada, T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi Koleksiyonu'nda B024242/01 numarada “Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir” adıyla kayıtlı 8 varaklık el yazması eser esas alınmıştır. Eser üzerinde çeviri yazı<sup>6</sup> ve sadeleştirme çalışması yapılmış, tıpkıbasımlar<sup>7</sup> notlar bölümünde sunulmuştur. Eserde bahsi geçen panzehrin şifaları tasnif edilmiştir. Ayrıca eserde yazımları dikkat çeken sözcükler örneklenmiştir. Çalışma sonucunda elde edilen veriler şunlardır:

1. Müellif eserin adını “Derbeyân-ı cevher” koymuş fakat kütüphane kayıtlarına “Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir” olarak geçmiştir.
  2. Metinde geçen “...bu deñlü haķır ibn-i Ken’an şerh itmişim...” ibaresinin yazarı işaret ettiği düşünülmektedir.
  3. Metinde panzehir olarak kullanılan bir cevherden bahsedilmiş fakat bu cevherin ne olduğu hakkında bir açıklamaya yer verilmemiştir.
  4. Metinde panzehrin Allah’ın “Vedûd” ismine ulaştığı yer almıştır. Vedûd ismi sevmek sözcüğüyle ilişkili olup Allah’ın salih ameller işleyen kullarını çok sevmesini ve onlar tarafından çok sevilmesini anlatan bir esmâ-i hüsnâdır.
  5. Müellif metnin sonunda “bitti” yerine “temmet” sözcüğünü kullanmıştır. Bu sözcük tesadüfi olmasa gerek çünkü özellikle yazılı eserlerin sonunda eserin tamamlandığını anlatan bir ifade olarak bilinmektedir.
  6. Metinde bugün tıp literatüründe unutulmaya yüz tutmuş hastalık adlarına yer verilmiştir. “Kırkayak, Tatar kurdu, şirpençe”.
  7. Metinde istihareye yatmaktan bahsedilmiş ve bu esnada Kur’an-ı Kerim’den En’âm Suresi’nin 73. ayetinin okunması gerektiğine işaret edilmiştir.
  8. Metnin zengin bir söz varlığına sahip olduğu dikkat çekmektedir. Çoğu kez Türkçe sözcükler yerine Arapça karşılıkları tercih edilmiştir. Ayrıca “zarbeyle-, sahk et-” gibi Arapça+Türkçe kurulumunda birleşik fiiller kullanılmıştır.
  9. Metindeki zengin söz varlığı içerisinde “kırat, dirhem, pare” gibi ölçü adlarına da yer verilmiştir.
  10. Metinde bugün ağızlarda yaşamaya devam eden fakat artık ölçünlü dilde unutulmuş “pileki, külek” gibi araç-gereç adlarına ve “mazmaza” gibi fıkıh terimleri kullanılmıştır.
- Bu çalışmaya konu olan yazma eser söz varlığı açısından pek çok bilim dalı için kıymetli bilgiler arz etmektedir. Bununla birlikte daha önce zikredilen çalışmalara konu olan nüshalar ve henüz incelenmemiş tüm nüshaların okunmasıyla oluşturulacak tenkitli metin sonucunda elde edilecek bilgiler eserin hangi tarihte ve kim tarafından yazıldığını daha net ortaya koyacaktır. Ayrıca bu çalışmada incelenen nüsha hem daha önce okunmamış hem de yeni bulunmuş bir nüsha olması açısından Türkoloji açısından önemlidir.

## Notlar

- Örneğin: Şâbân-i Şifâi Efendi tarafından yazılmış “Şifâ’iyye-fi’t tıb” risalesi panzehir hakkında bir eser olup M. Eliaçık tarafından kaleme alınan “Şaban Efendi’nin Şifâ’iyye Risalesinde İnci Üzerine Açıklamalar” ve “Şifâ’iyye Adlı Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar” başlıklı makalelerde detaylı olarak incelenmiştir.
- “Şifâ’iyye-fi’t tıb” adlı eserde kıymetli bir cevher olan incinin de benzer şekilde ishali giderdiği beyan edilir. “dövülüp sığır yağı ile içildiğinde içme ve sokma ile olan zehirlerin zararlarını ve şişkinlik veren ağır ishali giderdiği...” (Eliaçık, 2012: 202).
- Ahmet Paşa Divanı’nda ise değerli bir cevher olan zümrüdün zehirlenmeyi şifalandırdığı, akrep veya yılanın ondan kaçtığı hatta zümrüde bakan yılanın kör olduğu şeklinde ifadeler yer almaktadır (Özgeriş, 2016: 318).
- Celilî Divanı’nda da zümrüt cevheri hakkında benzer bir ifadeye yer verilmiştir: “İnsanlar zehirli bir hayvan tarafından sokulduğunda zümrüt toz hâline getirilir ve bu insanlara içirilir. Zehirlenenler böylece tedavi edilmiştir” (Keskin Aslan, 2021: 325).
- Panzehir hakkında bir çalışma olan Şâbân Şifâ’i’nin “Şifâ’iyye” adlı eserine üzerine yazdığı makalesinde Eliaçık, “Üyyel” denilen hayvanın (dağ keçisi) yılan yediği zaman yılan sokmasıyla birlikte acısından gözünden akan yaşın göz pınarlarında donarak taşlaşmasıyla bir panzehir oluştuğundan bahseder (Eliaçık, 2012: 24).

### 6. Çeviri Yazı

[2b]

Derbeyân-ı cevher / (1) Ammâ ba’d; risâle-i ‘amelî olan pânzehiri havâşşı beyânındadır. / (2) Lâkin nebâtî hayvânât pânzehirleriniñ dağı hâşşesi / (3) vârdur. Velâkin anlaruñ hâşşeleri ancak zehirleri / (4) def’ ider. Ammâ bunuñ hâşşesi bi-iznillâhi / (5) Te’âlâ cemî’ emrâzi ve cemî’ zehirleri ve yâreleri def’ / (6) ider. Bunuñ hâşşesi diyâr-ı Mısr’da tekrâr tekrâr / (7) müşâhede olunmuşdur. Bu zikrolunan panzehirüñ / (8) aşlı bir şeydir ve nice yıllar ile ‘amel olunmuşdur. / (9) Terbiye ile bu hâşşe zuhûra gelmişdür ve nice yıllar ile / (10) riyâzet ve içtihat ile müyesser olunmuşdur lâkin / (11) şüret-i ‘ameliiyyedür lâkin haqîqatte ilhâm-ı Rabbâ- / (12) niyyedir. Ve aşlı bir şeydir lâkin çâr anâşır

[2a]

- (1) kendüde mevcûddur ve anıñ için her emrâzi / (2) def’ ider ve işlâh ider. Zîrâ insân / (3) çâr anâşırdan mürekkebdür. İmdi çâr anâşırdan / (4) birisi gâlib olsa öbürleri nâkış kalsa / (5) mizâc-ı benî Âdem muharrak olup derün-i insânda emrâz / (6) hâşıl olur. İmdi bu cevherden isti’mâl / (7) olduğı vâkıt insânüñ çâr anâşırdan birisi / (8) za’îf ve nâkış olsa tekmiil ider ve ahlâtı / (9) işlâh ider. Ol sebebden her ne emrâz olsa / (10) şifâ bulur. Evvelâ cümleden birisi budur ki bir / (11) kimseniñ ishâli gâlib olsa anı kabz / (12) ider ve eger harâreti gâlib olsa ishâl ider. / (13) İmdi hikmet bunda budur ki ishâl olan

[3b]

- (1) isti’mâl ile kabz olur. Kabz olan isti’mâl ile / (2) ishâl olur. Ve cemî’ emrâza ‘ilâcdur, / (3) gâflet olmaya. Şurûtuyla isti’mâl olunduğdan sonra / (4) çok fâ’idelere müşâhede olunur. Çok mahallerde / (5) bu cevheriñ hâşiiyyet ve ma’rifeti şerh idemezler. Ammâ / (6) bu haqîr bu cevheri bu mertebeye erişdümdü ki / (7) nice yıllar emekler şarf eyledüm. Yigirmi yedi sene / (8) riyâzdan sonra ilhâm-ı Rabbânî müyesser eyledi. / (9) Binâ(bînâ) taşşıl eyledim ve cemî’ menâfi’i buldum. / (10) Şurût ile olur ise isti’mâli, fâ’idesi / (11) zâhir olur. Lâkin zararlı olan ta’âmlardan / (12) pehrîz ideler ve her marâza(marâza) bunı isti’mâl / (13) ideler. Beyân idelüm: Pehrîz oldur ki eşki ve tüzli / (14) şeylerden şakınalar. İsti’mâl eylemek şartdur.

[3a]

- (1) anı dağı beyân idelüm. Mü’min mü’mine muqayyed / (2) olalar. Biñ altmış yedi senesi mâh-ı Şa’bânüñ(3) on birinci güne bir kimesne’i yılan şokub / (4) ol kişi ol sâ’at tulum gibi oldu. / (5) Bu haqîre haber verdiler. Bu haqîr bu cevherden / (6) iki kırât saħk idüb şu ile içirdüm. Ol / (7) sâ’at ağzından burından vâfir sular aqub / (8) kuşdı. Ba’dehu bir kırât dağı saħk idüb / (9) yılanıñ darb eyledi mahalle ve şiş olan yerlere (10) ve gögsine ve koltuqlarına sürdüm. Bi-izni’llâh / (11) şifâ buldı. Bir iki günden sonra ol yılanı / (12) tutdılar bu haqîre haber verdiler. Bu haqîr / (13) dağı tecrübe için bu cevherden bir kırât / (14) saħk idüb yılanıñ ağzına kodum. Ol sâ’at şişüb helâk oldu ve dağı

[4b]

- (1) oldur ki emrâza ne günâ isti’mâl olunur / (2) anı beyân edelüm. Emrâzdan hâlâş olan / (3) ümmet-i Muħammed

karındaşlarımdan ricâ olunur ki / (4) bu fakîr Ken'ânî hazretini hayır du'âdan ferâmûş / (5) buyurmayasız. Rûhum şâd ideler va'llâhu'l-müste'ân. / (6) Ba'de'lleżîne benüm karındaşum zîkr olunan cevherden / (7) bir dirhem alub ve bir dirhem tûzsız etmek içi / (8) yumuşak ola. Avuç içinde şu ile hamîr / (9) gibi yoğura. Ba'de bir dirhem sahk olunmuş / (10) cevher katub ol hamîr ile yoğura. Ba'dehu / (11) elli dâne habb yapalar, bir dirhem ün altı habb / (12) olur. Ziyâde ve eksik olmaya. Bu hesâb / (13) üzere lâzım olduĸa habblar düzûp

[4a]

(1) külekte kırudub vaqt-i hâcetde isti'mâl / (2) ideler. Evvel haşşesi budur ki bir âdemi / (3) ısıtma(ısıtma) tuta, bu cevherden taş bileğine / (4) sürüp bir iki buğday ağırı kadar ola / (5) ve bileğünün ucunu filcân(fincân) içine tûtub / (6) nüzûl iden şuyı filcânun içine nüzûl / (7) ide. Ol şuyı ısıtma tûtan âdeme / (8) içüresin. Ol sâ'at istifrag ider, / (9) bi-izni'llâh def' olur. İkinci haşşesi / (10) oldur ki bir âdemün bedenine harâret olsa / (11) iki buğday ağırı kadar bileğine sürüp şuyunu / (12) içireler. Ve bir miqdârını ol zâhirde olan yerlere / (13) süreler. Bâtinde zâhirde olanı def'

[5b]

(1) ider. Üçüncü haşşesi budur ki bir âdem cigerinde / (2) harâret olsa 'âlâmeti budur ki ellerinün / (3) içi ve tabanunun altı âteş gibi yanar. İmdi / (4) bu cevherden vech-i meşrûh üzere bileğüye / (5) sürüp şuyunu eli içine ve tabanı altına / (6) süreler. Bi-izni'llâh harâreti kat' ider. / (7) Ve daĸı bir âdem Taţar kurdı olsa veyâ / (8) sancu tûtsa bu cevherden bir kırât bileğüye / (9) sürüp bir filcân şeker şerbeti yâhûd bir / (10) filcân sıcak şuy ile içüreler lâkin belini / (11) bir peştêmâl ile bağlayalar muhkemce. İstifrag / (12) ider, cümlesi def' olur. Ve daĸı şîr- / (13) penceniñ yigirmi gün müddeti vârdur.

[5a]

(1) geçdikden soñra bu cevherden bir kırât bilki / (2) uşulî üzere ezûp lâkin ibtidâ şîr- / (3) penceniñ üzerini bir pâre bez ile oğalar tâ ki / (4) kızara. Ba'de üzerine bu cevherden süre- / (5) ler, vecâsına(vecâ') tahammül ideler. Lâkin bâlâda / (6) zîkr olunan hâblardan aç karına bir dâne / (7) isti'mâl ide. Ba'de şîr-penceniñ / (8) yerine merhem ile devâ ideler. Altıncı / (9) haşşesi budur ki: Bir âdem frengî zahmeti / (10) olsa bu cevherden bir kırât tûzsız / (11) etmek içi ile avucında muhkem yoğurub / (12) hâbları yapasın. On altı dâne habb yapalar. Her bir habda / (13) bir kırât cevher ola. Her biri noĸûd kadarı

[6b]

(1) ola her şabâh bir dâne aç karına isti'mâl / (2) oluna. Üç günden soñra mülâyim şerbeti / (3) vire ve gövdesinde olan yaralara şuyından / (4) süre. Tekmîl halâş ola. Yedinci haşşesi / (5) budur ki bir âdemün ağızında ve dişleri dibinde / (6) yaralar olup vecâ' vire yâ ağızında riyâh / (7) olsa bu cevherden ağızında tûtsa riyâh / (8) def' ola. Sekizinci haşşesi budur ki bir âdemün / (9) nazarı kalîl olsa hayâlet gibi bu cevherden / (10) diliyle aşılıb gözine çeke, gözlerini / (11) kâpaya ki havâ almaya. Andan soñra göz- / (12) leriniñ kâpaklarını tîz tîz açub kâpaya. / (13) Ol sâ'at gözlerinden ve burınından âci

[6a]

(1) şular âka, gözleri rûşen ola. Toĸuzıncı / (2) haşşesi budur ki bir âdemün gözlerini et / (3) bürüse kızıl kızıl olsa bu cevherden bir / (4) kırât sahk idüb iki kırât süzülmüş / (5) şâfî olmuş kaliyyeye(kavurma) hal't idüb / (6) muhkem sahk idükden soñra gözleriniñ kâpaklarını / (7) açub ol lahmîni üzerine hafîf ekler / (8) lâkin tama'a düşüp çok ekmeyleler vech-i / (9) meşrûh üzere iki günde bir kerre ekeler / (10) ammâ tûzlü ve âci nesnelerden pehrîz ideler / (11) def' olur. Onuncu haşşesi budur ki / (12) bir âdemün bu eşerden ve ĸayr şeyden ishâl / (13) olsa bu cevherden bir kırât sahk idüb

[7b]

(1) ve bir miqdâr tûzsız etmek içi ucunda / (2) yoğurub habb ide. Her bir habda bir kırât cevher ola. / (3) Aç karına günde birin isti'mâl ideler. / (4) Kabz ishâl olur ve ishâl kabz olur. / (5) Yedikden soñra üzerine bir miqdâr şeker şerbeti / (6) içe, cümlesi def' olur. On birinci haşşesi / (7) budur ki bu cevher kurı öksürüğü def' ider. / (8) Müşâhede olmuştur. On ikinci haşşesi budur ki / (9) şarlık için bir kırât vech-i meşrûh / (10) üzere bilege sürüb ve şeker şerbeti katub / (11) ol şerbeti ağızında tutub mażmaża ide lâkin / (12) kış günleri öylen vaktinde ve yaz günleri / (13) şabâh vaktinden evvelce ve şuyından başına

[7a]

(1) yatduğı vakitte süreler. Ve zîkr olunan / (2) hâblardan ekl idüb yata, bi-izni'llâh def' / (3) ola. On üçüncü haşşesi budur ki bir âdemün saçında / (4) ve şakalında kırk ayak olsa bu cevherden pilekide / (5) şu ile ezûp şuyından saçına şakalına / (6) süre, kurıyub def' olur. Ve daĸı on dördüncü / (7) haşşesi budur ki bir âdemün yılan yâ 'akreb / (8) darb eylese bileğüye sürüp yılanıñ / (9) darb eylediği yere iki kırât ve 'akreb darb eylediği yere bir

kırāt / (10) bilegiye sürüb yāhūd saḥḥ idüb şeker şerbeti ile içireler ve bir miqdār daḥı saḥḥ idüb yılanın darb eyledüğü yerlere ve şış yerlere süreler def' olur. / (11) On beşinci, bilege sürüp bir serhōşa içirseler ol sâ'at 'ayār. / (12) On altıncı ḥaşşesi budur ki za'ifu'n-nefs / (13) olan âdeme yatacağı vakitte zıkr olunan

[8b]

(1) ḥablardan birer dâne yese yatsa, şabāḥ / (2) dört dirhem turb ve buçuḥ dirhem akākīr('akākīr) şekeri / (3) döküp bāl ile aç karına yese zay'at-ı / (4) nefisden ḥalāş olur. On yedinci / (5) ḥaşşesi budur ki bir âdemün cān evinde balgām / (6) olup cān evi tās gibi olsa bu cevherden / (7) bir kırāt bilegi üzerine sürüp bir filcān şeker / (8) şerbeti ile içeler, istifrag idüb ḥalāş / (9) olur. Ve bu pānzehir esmā'ullāhdan Vedūd / (10) ismine mazhar düşmüşdür ve çeledi kalbe / (11) ḥālīs ider. On sekizinci ḥaşşesi / (12) budur ki bir âdem bu cevherden heybet niyyetine / (13) götürse ḥalk gözine meḥabetli görüne

[8a]

(1) A'lā ve ednā yanında murādı ḥāşıl olur. / (2) On toḫuzuncu ḥaşşesi budur ki bir âdem istiḥāre / (3) için başı altına koyup yatsa murādı / (4) her ne ise göre ve söyleyeler. Ol gice / (5) görmez ise ikinci gice göre lākin her istiḥārede / (6) bu du'ā'ı okuya: "Bismillāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm. Kavluhu'l- / (7) ḥakḫu ve lehu'l-mulku yevme yenfeḥu fi'ş-şūri 'ālimu'l-ḡaybi / (8) ve'ş-şehādeti ve huve'l-ḥakīmu'l-ḥabīr. İğirminci budur ki / (9) bu cevherden pāzūsına bağlasa cemī'-i iḥtilāfdan / (10) ḥalāş olur ve hiç ḳorḳulu dūş görmeye. İğirmi birinci / (11) budur ki bir âdem ḥayālāt görse bu cevheri / (12) berāber götürse ḥayālāt görmeye. Ve daḥı iğirmi ikinci / (13) bir âdem bu cevherden ḥişşe ister ise ḳoḫdur

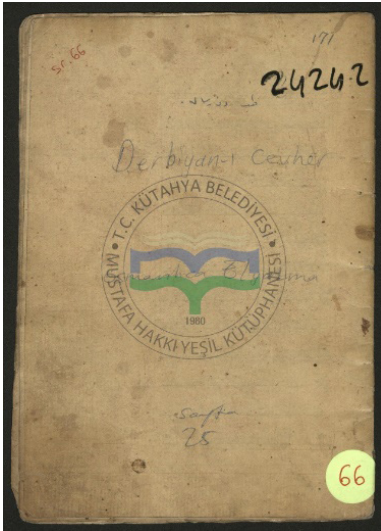
[9b]

(1) daḥı ḥaşşesi vārdur ki bu deñlü ḥakīr ibn-i / (2) Ken'an şerḫ itmişem ve ḡayrı ḥavāşşından 'ārifler / (3) ḥaberdār olanlar fikr idüp şerḫ itmesine / (4) muḳayyed olsunlar. İmdi ervāḥ-i ḫayyibden / (5) istersek feth olur. İğirmi üçüncü budur ki bir / (6) âdemi şam yeli ursa bu cevherden iki kırāt ezüp / (7) içireler def' olur. Ve daḥı şam yelinden / (8) 'aklına ḥıffet gelse veḫ-i meşrūḥ üzere / (9) şeker şerbetine ḳoyup iḫe def' olur / (10) bi-iznillāhi te'ālā. Temmet. / (11) Sümüklü böceği sirke içine iğirmi dört / (12) sâ'at isladup bā'dedu ḳıḫarup ḳabuḡını / (13) atup içini yaḳalar. Ba'dehu külnü alup

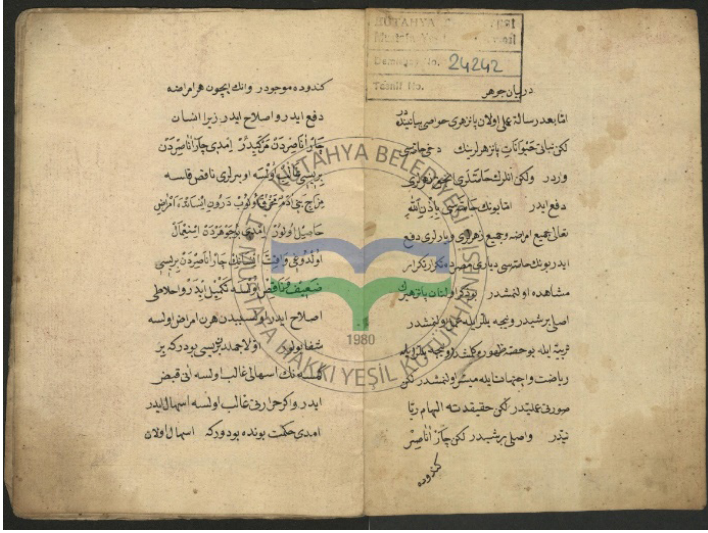
[9a]

(1) üç kısım idüp iki kısmını ısıtma(sıtma) tutana / (2) içireler. Lākin evvelā şerbet virüp yāhūd / (3) istifrag idüp ba'dehu mezkūr 'ilacı / (4) içireler, örtüp terleyeler. Eger def' olmaz / (5) ise bir iki def'a ideler, def' olur. Temmet.

## 7. Tıpkıbasım



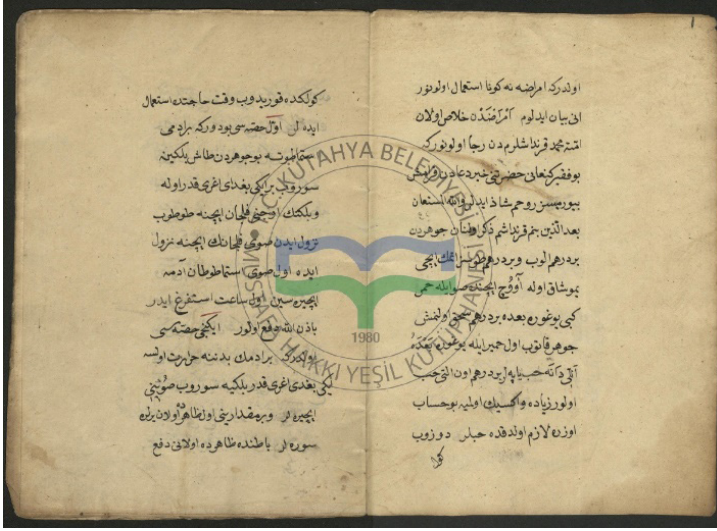
Tıpkıbasım Ön Yüz Cilt Kapağı



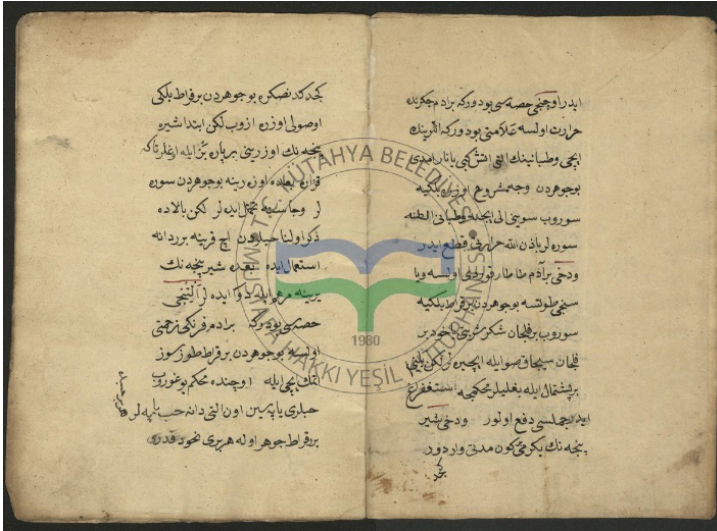
Tıpkıbasım 2. Varak 2a-2b



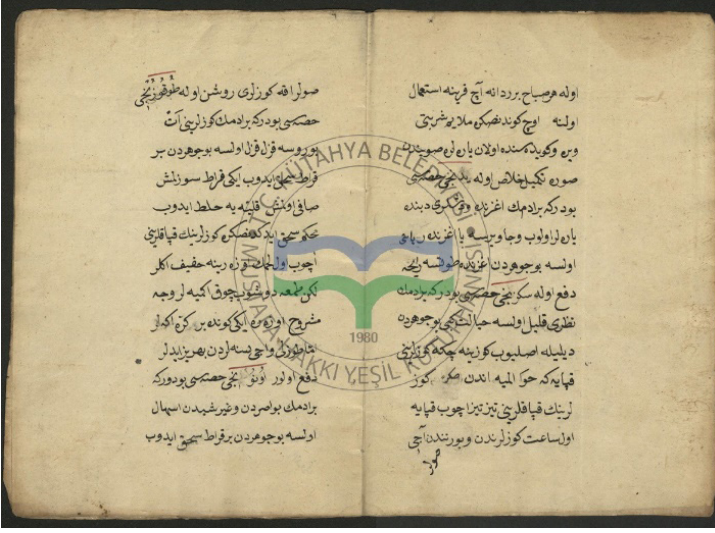
Tıpkıbasım 3. Varak 3a-3b



Tıpkıbasım 4. Varak 4a-4b



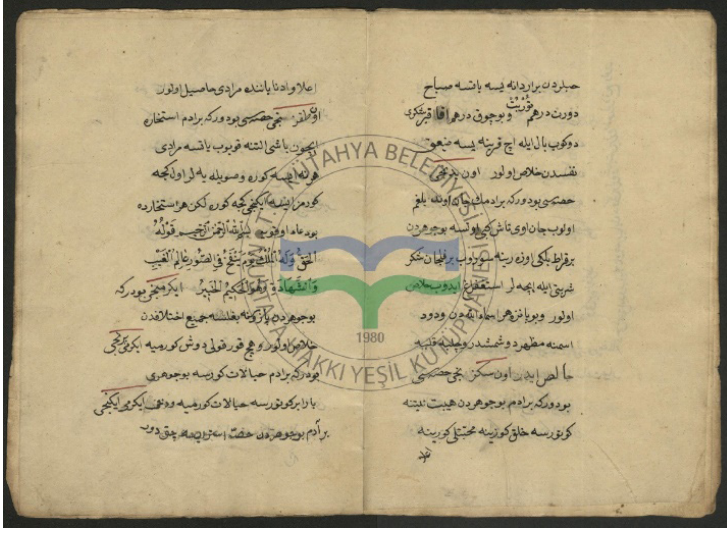
Tıpkıbasım 5. Varak 5a-5b



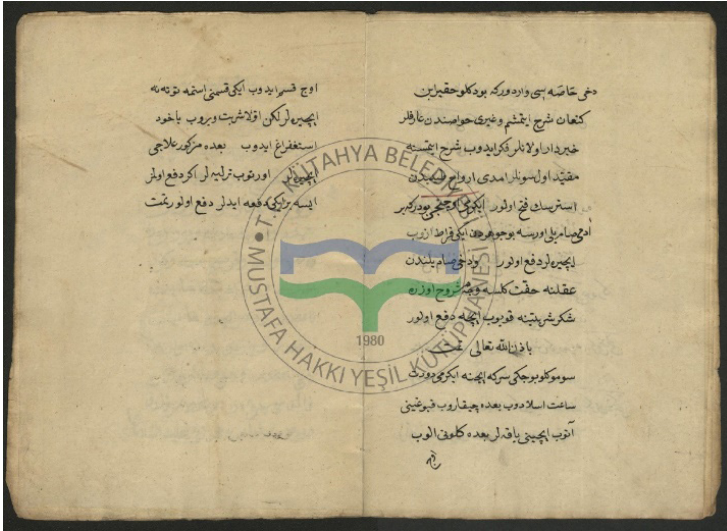
Tıpkıbasım 6. Varak 6a-6b



Tıpkıbasım 7. Varak 7a-7b

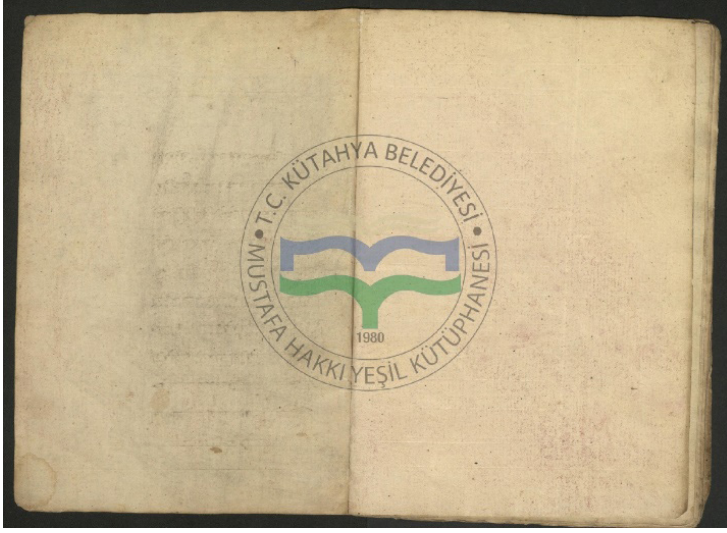


Tıpkıbasım 8. Varak 8a-8b

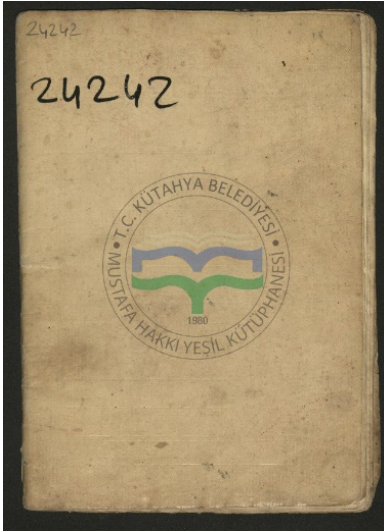


Tıpkıbasım 9. Varak 9a-9b





Tıpkıbasım Arka Zahriyye Yaprakları



Tıpkıbasım Arka Yüz Cilt Kapağı

**Research and Publication Ethics Statement:** This is a research article, containing original data, and it has not been previously published or submitted to any other outlet for publication. The author followed ethical principles and rules during the research process. In the study, informed consent was obtained from the volunteer participants and the privacy of the participants was protected.

**Araştırma ve yayın etiği beyanı:** Bu makale tamamıyla özgün bir araştırma olarak planlanmış, yürütülmüş ve sonuçları ile raporlaştırıldıktan sonra ilgili dergiye gönderilmiştir. Araştırma herhangi bir sempozyum, kongre vb. sunulmamış ya da başka bir dergiye değerlendirilmek üzere gönderilmemiştir.

**Contribution rates of authors to the article:** The author in this article contributed to the 100% level

of preparation of the study, data collection, and interpretation of the results and writing of the article.

**Yazarların makaleye katkı oranları:** Bu makaledeki yazar % 100 düzeyinde çalışmanın hazırlanması, veri toplanması, sonuçların yorumlanması ve makalenin yazılması aşamalarına katkı sağlamıştır.

**Ethics committee approval:** The present study does not require any ethics committee approval.

**Etik komite onayı:** Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

**Financial support:** The study received no financial support from any institution or project.

**Finansal destek:** Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

**Conflict of Interest:** The author declares no conflict of interest.

**Çıkar çatışması:** Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

## Kaynakça

- Ak, M. (2004). Leke-Name ve panzehir risalesi. *Tarih Dergisi*, 39, 97-124.
- Arslan, M. (2019). Risâle fî havâşşî pânzehr-i Kenân. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, 126-147.
- Bayat, A. H. (2016). *Tip tarihi*. Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Eliaçık, M. (2012). Şifâ'iyeye adlı esere göre dağ keçisi ve yılanda panzehir özellikli taşlar. *İdil Dergisi*, 1/5, 8-31.
- Eliaçık, M. (2012). Şaban Efendi'nin Şifâ'iyeye risalesinde inci üzerine açıklamalar. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/6, 189-203.
- Er, R. (2008). Risale maddesi. *TDAV İslam Ansiklopedisi*, 35, 112-113.
- Keskin Aslan, R. (2021). Celili Divanı'nda değerli taşlar. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi (Online)*, (Özel Sayı), 311-330.
- Murphey, R. (1998). *Osmanlı Tıbbı ve Kùltürlerüstü Karakteri (Onaltıncı Yüzyıldan Onsekizince Yüzyıla)* (T. Zorlu, Çev.) Osmanlı Bilimi Araştırmaları 2.
- Özgeriş, M. M. (2016), Değerli taşlar yönünden Ahmet Paşa Divanı. *Türkiyat Mecmuası*, 26/2, 307-327.

## Elektronik kaynakça

- Güncel Türkçe Sözlük. (2023). Erişim adresi: <<https://sozluk.gov.tr/>>. (21.05.2023)
- Risale-i Beyan-ı Havass-ı Panzehir. Kütahya: Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, B024242/01. (2023). Erişim adresi: <[https://kutuphane.kutahya.bel.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=Risale-i+beyan-%C4%B1+havass-%C4%B1+panzehir&alan=tum\\_txt](https://kutuphane.kutahya.bel.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=Risale-i+beyan-%C4%B1+havass-%C4%B1+panzehir&alan=tum_txt)>. (19.05.2023)



Bu eser Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

(This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License).